

דרך הניחוש הטבעי — על מחלה, מגיפות, להקות בעלי חיים מזיקים, מחסור, סערות, רעידות אדמה, מבול, כוכבי־שביט, מזג־האוויר של השנה, וכיוצא באלה, ואנו מתקנים את העם בעצה טובה כיצד למנוע אותם ומה האמצעים כנגדם”.

וכשאמר את כל הדברים האלה, עמד על רגליו, ואני נהגתי כפי שהורונו, כרעתי אפיים ארצה, והוא שם את יד ימינו על ראשי, ואמר: „יברכך אלהים, בני, ואלוהים יברך גם דִּינְרוֹחֶשְׁבוֹן זה שמסרתי. אני נותן לך רשות לפרסמו לטובת עמים אחרים, מפני שאנו חיים כאן בחיק האלוהים, וארצנו בלתי נודעת”.

ואחר כך עזבני, בהקציבו סכום של אלפיים דוקאטים כמענק בשבילי ובשביל עמיתי. כי נדיב הוא העם הזה בכל מקום ובכל שעה.

תרגום מאנגלית: ישראל כהן

גיטה אבינור / סופרים ישראלים וצל השואה

תופעה הראויה לתשומת לב היא העובדה, שהשואה הטביעה את חותמה על סופרים שונים ביותר, בני כל הזרמים והמשמרות. לא רק אותם סופרים, אשר עברו את השואה בעצמם, או חשו בה דרך סבלותיהם של בני דורם, ידידיהם ומשפחותיהם, עומדים תחת רישומה; גם סופרים צעירים, ילידי הארץ, אשר טרם נולדו כאשר עלה היטלר לשלטון בגרמניה, אינם משוחררים מנטל העבר הקרוב, אשר הוא לגביהם זיכרון קולקטיבי ולא זיכרון פרטי. הנה, אהרון אפלפלד כותב על היהודי השייך תמיד למחנה הנרדפים, ועל מנוסתו הנצחית מפני הרשע והרוע בשבילי אירופה הבוגדנית; מאיר בוסאק כותב על מחנות ההשמדה עצמם, על אימת הכיליון; נעמי פרנקל מתארת בצורה אפית את פרק הפתיחה לסימפוניית המוות — כל אלה כותבים על חוויותיהם שלהם; על מה שעבר עליהם. ט. כרמי, ב„אין פרחים שחורים“, כותב על ילדים, גִּיצוּלֵי השואה, ועל יתמוֹר תם הנוראה. שהרי כרמי, שהגיע ארצה מארה”ב, עבד במוסדות לילדי פליטים בצרפת, אחר תום המלחמה. חיים גורי כותב על הזויותיהם הטרופות של גִּיצוּלִים שעברם נהרס ועתידם אינו קיים, בעיר ווינה העליזה; חיים גורי היה שליח במחנות פליטים. אולם גם עמוס עוז עומד תחת רושם השואה, ודבר זה מתבטא בספריו בכמה אופנים ובכמה צורות. והרי עמוס עוז הוא יליד ירושלים, 1939.

היחס לשואה, לקרבנותיה ולרוצחיה אינו אחיד אצל היוצרים השונים. מבחינות מסוי

ושא השואה, על כל גווניו והשלכותיו, מעיק על סופרים ישראלים רבים. מעטים הם הסופרים הישראליים, אשר אין ביצירתם אף חד רחוק מאימי השואה. הגישה לנושא היא שונה ביותר, בהתאם לסופרים השונים. יש שהשואה מופיעה ביצירות כצל חולף, ויש שהיא עיקר היצירה. יש סופרים ישראליים, אשר חזו את השואה מבשרם, ומסבית יצירתם סובבת על ציר זה, כמו אהרון אפלפלד, שמאי גולן; יש סופרים ישראלים, ילידי הארץ, אשר לאחר תום מלחמת העולם השנייה נפגשו בארופה עם שרידי הניצולים — כמו חנוך ברטוב, חיים גורי ואחרים. ויש סופרים, אשר כתבו על העימות המחודש עם העבר של ישראלים ילידי אירופה, אשר הספיקו להינצל בעוד מועד והם מבקשים ליישב את החשבונות עם העבר — כך יהודה עמיחי, כך דן בן־אמוץ. שוב זווית ראייה אחרת היא תיאור המיפגש, שטעם מר לו, עם יהודים שבחרו להתיישב בגרמניה אחר כל מה שאירע — כמו ב„מקום אחר“ לעמוס עוז. יש סופרים ישראלים, המטפלים בנושא שאף הוא צף ועלה לתודעתנו בשנים האחרונות: יחסינו עם גרמנים, הבאים ארצה כדי לערוך את חשבון הנפש שלהם — כמו אהוד בן־עזר ב„אנשי סדום“, וכמו נתן שחם. משוררים שונים כל כך במהותם זה מזה, כמו אורי צבי גרינברג, מאיר בוסאק, ט. כרמי ודוד אבידן, הקדישו לשואה מקום ביצירתם — מניתי את השמות המעטים הללו אך ורק כדי להדגיש את הקשת הרחבה של סופרים אשר עסקו בנושא.

קודם היתה המלה "יהודי" מלת גנאי, הרי עתה התואר "ציוני" נהפך לשם גנאי, שם נרדף לתוקפן, אכזר, פושע ורוצח, החי על ניצול עמים אחרים, מיסכנים וטובי לב. ועי' תה, ודאי, ישנם יהודים הסבורים, כי שבה הוא להם, אם מבחינים ביניהם לבין הצייר נים. עורך-דין יהודי קם להגן על סירחאן סירחאן במשפט, בו הסניגוריה נוקטת קו אנטי-ישראלי מובהק. ומדוע נבוא בטענות על יהודי הרוצה להאמין, כי אנטי-ישראלי אינו אנטישמי, אם ישנם ישראלים, הסבורים כי אנטישמי אינו בהכרח אנטי-ישראלי?

הערת-שוליים זו אמנם אינה מתייחסת במישרין לספרות. אך נראה לי כי אין אפי' שרות לראות את הביטוי הספרותי של חוויית השואה בנפרד מן המכלול הרגשי המעיק, במידה זו או אחרת, על מרביתו של העם היהודי.

עלי להסתפק, במסגרת הנתונה, בדיון בכמה יצירות המבטאות את חוויית השואה מנקודות ראות שונות.

אחד הסופרים הבולטים הנותן ביטוי לאי-מת השואה הוא אהרון אפלפלד. סיפוריו של אהרון אפלפלד אינם כתובים בסגנון ריאליסטי. אין בהם ציון מקום, זמן, ואפילו לא עובדות מדויקות. ארשה לעצמי לצטט כאן קטע מתוך מאמרי "המוטיב היהודי בספרות הישראלית" שהופיע ב"מאזנים", כרך כ"ג, חוברת א':

בתיאוריו האליגוריים מטשטש אפלפלד את הפרטים כדי ליצור השקפה כלל-עולמית. השואה, בסיפוריו של אפלפלד, אינה מקרית, פרי תכנונם של כמה פושעים לקויים בשכלם, אלא תוצאה הכרחית של עולם דואלי, שבו קיימים רק רודפים ונרדפים. ראיית השואה, לא כפרשה היסטורית מותחמת אלא כפרינציפ כלל עולמי, היא הנותנת לסיפורי אהרון אפלפלד את טעמם המיוחד. הריחוק האמנותי אינו ניתן לכיבוש על גולה, ומה גם כשמדובר בנושא כאוב בנושא השואה. נקודת ההשקפה האליגורית מאפשרת יצירת חוויה אמנותית מפרשת אימים אפוקליפסית שהיא כמעט מעבר לתחום שלטונה של השפה הריאליסטית. סיפוריו של אפלפלד הם בהכרח דפטיסטיים. גורלם של הנרדפים קבוע מראש. הכוח והרשע זהים תמיד, ואין ספק למי גועד הניצחון. גם כשהחוק, כביכול, מתייזב לציודו של הסובל, של זה שנעשה לו עוול — אין זו אלא תרמית.

לפי תפיסה זו, היהודי הוא החלש, הנרדף, המפסיד — אך הוא גם הטוב והצודק.

מות, ההתלבטות הכאובה שלנו בנושא מש-קפת דיעות ותמורות בתפיסתנו הלאומית. אנו יכולים למצוא אצל הסופר בן הארץ את כל שלבי הביניים, למן הרחמנות-מגובה על הפליט המיסכן והבזוי למי שלא עמד על נפשו, ועד להזדהות הגמורה עם הגורל האיום שפקד חלק גדול של העם; למן הרי-חוק האפי-אובייקטיבי ועד לכאב הצורב, לפצע הפתוח שאינו מגליד לעולם והשותת דם עם כל נגיעה קלה. שאלת היחס לפרשת השואה אינה, בשום פנים ואופן, שאלה ספרותית גרידא. שכן נושא זה, יותר מאשר נושאים אחרים, יש לו השלכה ישירה לגבי שאלת האחדות הלאומית של העם היהודי בכל תפוצותיו, ואין להכחיש, שזיכרת בספרותנו (בעבר יותר מאשר בהווה) הסתייגות מסויימת לגבי קרבנות השואה. נשמעה אף לא פעם הטענה, כי יהדות אירופה לא עמדה על נפשה במידה הראויה. טענה זו הושמעה תוך השוואה מובלעת לכות עמידתו וגבורתו של היישוב העברי בארצ-ישראל. קיים היה גם הרצון של הדגשת ההבדל המהותי בין מיעוט לאומי בכל מקום שהוא לבין יישות לאומית עצמאית בארצה שלה. וככל שייראה הדבר מוזר, באה מלחמת ששת הימים ושינתה כמה הנחות יסוד של הוגי המחשבה הציונית הראשונים ושל כל האופטימיסטים שבנו. הרי גי הרעיון הציוני סברו, ברוב תמימותם, שה-קמת המדינה היהודית אינה רק פיתרון לבעיית העם היהודי, אלא אף ערובה בטוחה להיעלמותה של האנטישמיות. בעצם, כך סברו גם אנחנו, לפני הקמת המדינה, בעת הקמת המדינה, ותמימים שבנו — עד למלחמת ששת הימים. אופייני מאוד הדבר, שבשנים הראשונות אחר ייסוד המדינה היה הישראלי הנוסע בעולם נתקל ביחס טוב מצד אנשים, שטענו כי מכבדים הם את הישראלים, אך מתעבים את היהודים. המלה "ציוני" היתה מלת-שבה, מסמלת את היהודי החדש, האמיץ, הגאה, הניתק ממסורת האבות שהיא כאבן ריחיים על צווארו, הגיבור, המתפרנס מעבודת כפיים ואינו חי על ניצול אחרים. היו ישראלים, שהיו עיוורים עד כדי כך, שבאמת ראו בהבחנה בין יהודי מקומי לבין ישראלי עניין לשמוח בו. והנה, כבר בשנים שלאחר הקמת המדינה התחיל תהי' לך, שהגיע לשיא ביטויו עם מלחמת ששת הימים ולאחריה: עתה נמצאו עמים ואנשים, אשר טענו, כי אינם אנטישמיים ואינם שונאי יהודים, אך את הישראלים הם מתעבים. ואם

על עצמה תיאור פאנורמה ענקית, עם כל הקשיים הנובעים מכך. היא לא תיארה רק את בית לוי, רק אנשים מרקע חברתי ו"גזעי" מסוים. מבית לוי הפאטריצי מוליכים חוטים סמויים לרחוב העוני, שם מתגורר פועל מבית-החרושת של המשפחה; אותו רחוב מיסכן, בתוקף הנסיבות, משמש חממה לצמיחת קומוניסטים וסוציאלדמוקראטים מזה, ונאצים מזה. באותו מקום מתגוררים יהודים, אשר בשל ענייתם ודלותם שייכותם לעם היהודי בולטת הרבה יותר מאשר שייכותם של בני לוי, שנתחנכו על מסורת התרבות הגרמנית; מכאן נמשכים ילדים יהודיים אל תנועת הנוער החלוצית; והבת הצעירה של בית לוי, הלוא היא יתהאנה, מוצאת את דרכה תחילה אל היהדות, ואחר כך אל התנועה. ועוד נטוים חוטים — מן האב, ארתור לוי, האיש האציל, ההומאני, המבקש להאמין תמיד בהתקדמות המין האנושי ובנצחון האור על החושך, — לצבר גרמנים הקרובים לו ברוח ובהשכלה, אשר גורל המעולים שבהם לא יהא בבוא המשטר החדש, טוב בהרבה מגורלם של היהודים. מול בית לוי, בכיכר הרדומה, עומד ביתה ארמונה של "נסיכת העורבים", כפי שמכנה אותה יתהאנה; משם מובילים הקשרים אל משפחת יונקרים פרוסיים אצילים; בארון זקן מבני המשפחה מקורב לסבא לוי, החי באחוזה בכפר, ועתיד הבארון להפוך לנאצי בבוא העת. ואילו בנו של הבארון סולד מהשקפות אביו, והוא מבקש את קירבתו של ארתור לוי וחוג ידידיו האינטלקטואליים והוגי-הדיעות, אך חלש הוא מכדי להפגין התנגדות לכוחות העולים, וסופו שינסה להימלט ולהתחבא עד יעבור זעם. קשרים מסוג שונה נרקמים סביב היינץ ואדית, הבן הגדול והבת הגדולה מבית לוי: ידיד געוריו של היינץ, התעשיין העשיר, הוא ארווין הקומוניסט; מאהבה הראשון של אדית היפה, המשתלט עליה דווקא בשל גסותו התוקפנית, הוא אמיל רפקה, להלכה קצין משטרה של הרפובליקה הווימארית, למעשה חבר המפלגה הנאצית במחתרת. אדית העדינה אהבת תחילה את אמיל, שאינו ראוי לה, ואחר כך את ארווין, שהוא ראוי לה. והנה שניהם מזכירים לה, שלא בטובה, את מוצאה היהודי. אך את ד"ר פיליפ לאסקר, החש עצמו יהודי וציוני, ואותו הרעידו לאדית אביה וסבה — אין היא מסוגלת לאהוב.

המימד הנותן משמעות מיוחדת לכל הפר-

ממילא לא משתקפת כאן הביקורת העצמית, אִי-הנוחות, והבושה הצורבת על מעמדו הנחות של היהודי בעולם של גויים. הגישה היא פאטאליסטית. הכל נקבע מראש, אין כל אפשרות לשנות את פני הדברים. מעשיו או מחדליו של היהודי ממילא לא יטו את כף המאזנים לצד זה או אחר. העימות בין היהודי לבין הגוי מקבל כאן טעם חדש ומשמעות שונה לגמרי מאשר אותו עימות ישן בספרות ההשכלה, השופעת הלקאה עצמית (נושא אשר אברהם קריב הירבה לעסוק בו). בראייה זו של הדברים נעשית שאלת ההתגוננות העצמית לבלתי רלוואנטית לחלוטין, לאבסורד גמור. אגב, הייתי מבקשת להזכיר כאן, כי הזעם על הקרבנות הוא לאו דווקא נחלתם הבלעדית של צעירי הדור, כפי שטוענים לעיתים. וכדאי לעיין שוב, בהקשר זה, בפואמה "בעיר ההריגה" של ביאליק, המשוור הלאומי שלנו. מעניין מאוד, שלשאל טשרניחובסקי, אשר בימי חייו מעולם לא נחשב "אחד משלנו" באותה מידה כמו ביאליק, — היה יחס אחר לגמרי לקרבנות. הנושא מגיע אצלו לשיא הביטוי ב"הרוגי סירמוניא". שירה זו נכתבה בשנת 1937; יש, אם כן, להניח, כי הידיעות על המתרחש בגרמניה החשש מפני הבאות הם שקבעו את זעמו הנבואי של המשורר. גם בעבר, מסתבר, היו ידיעות חלוקות. אך נחזור לענייננו. בניגוד גמור לגישה האליגורית, הכוללנית, של אפלפלד, עומדת הגישה ההיסטורית-סוציאלית של נעמי פרנץ קל. בטרילוגיה האפית "שאל יתהאנה" מבקשת נעמי פרנקל לעקוב אחר התהליכים, אשר הביאו לעלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה. הספר כתוב במסורת רומאן המש-פחה הגדול של המאה התשע-עשרה; מש-פחת לוי הפאטריצית עומדת במרכז ההתרח-שויות. אין הטרילוגיה משתרעת לאורך כמה דורות. לא מתואר בה פרק זמן קצר בלבד — שנות השלושים, עד עליית היטלר לשלטון. השפע האפי ניכר בטרילוגיה לא באורך הזמן, כי אם ברוחב היריעה. הספר מגולל פרשיות רבות ושונות, סבוכות ומת-רקמות זו בזו. מובן שיש כמה אשלכות לאחור, מבחינת הזמן, כדי להסביר את גורלם וטיבם של אחדים מגיבורי הספר. אלא שאשלכות אלה אין מטרתן לספר על העבר, כי אם להוסיף מימד שונה של הסברה להווה. בהתאם למגמה הפוליטית-חברתית, אין הספר מצטמצם בתיאור אנשים בודדים, אפיוזדות מנותקות. הסופרת נטלה

האב נפטר, למזל, עוד לפני ימי הרעה, בעקבות פציעתו בימי מלחמת העולם הראשונה, ממנה לא החלים לגמרי. הסב, השופע חיים ושמחת חיים, מתאבד, כי אינו מסוגל להינתק מקרקע מכורתו; רק שני הילדים הקטנים שבמשפחה יסעו לארץ־ישראל; השאר מתכוננים להגר לארצות הברית. יש לציין, כי גישתו של נעמי פרנקל לנושא השואה וספיחיו מבודדת בספרותנו — אם כי לא בספרות האירופאית, בה נכתבו כמה רומאנים היסטוריים על שורשי התקופה, בידי יהודים ושאנים יהודים. ייתכן שהסיבה לכך טמונה במיבנה החיצוני — כמעט שאין בספרותנו רומאנים ענק במתכונת רומאן המאה ה־19, או הרומאן הרוסי. שעה שנעמי פרנקל, בהתאם למדיום של הרומאן ההיסטורי־החברתי, המבקש לחשוף שורשי תופעות ותהליכים, חותרת לראייה אוֹבִיֶקְטִיבִּית, ככל האפשר, ולהרחבת נקודת ההשקפה — גישה שהיא אפשרית, כאשר מדובר רק בהקדמה לתולדות השואה, — הוליד המיפגש של ילידי הארץ עם הניצור לים ששרדו אחר השואה, יצירות, בהן ניכר היטב הזעזוע הרגשי העמוק. לעיתים גם מבצבצת, מבין השיטין, מעין הרגשת אשמה של אלה, אשר חיו בארצישראל בביטחון יחסי, שעה שמרבית יהודי אירופה נטבחו והושמדו. הרומאן האוטוביוגרפי בחלקו של חנוך ברטוב, "פצעי בגרות", מתאר את פגישותיהם הראשונות של חיילי הבריגאדה העברית עם יהודי אירופה ואת חוסר האונים הנורא של אותם חיילים ביחס לאוכלוסיה הגרמנית המובסת. מפקדיה של הבריגאדה העברית לא היו יהודים, כי אם בריטים. ואלה ראו את תפקידי הבריגאדה בהכרח בצורה שונה לגמרי מאשר פקודיהם. הבריטים מבקשים למנוע עימות בין הארצישראלים לבין הגרמנים (עימות אשר לשמו נתגייסו רבים מבין אנשי הבריגאדה), ולא זו בלבד, אלא שדואגים הם להחניק מייד כל נסיון של פגיעה באוכלוסיה הגרמנית מצד הארצישראלים. הרגשת חוסר האונים המעיקה על האנשים נובעת בחלקה מן הלחץ הבריטי החיצוני; אך מקורה גם בהרגשה הפנימית, שאין בעולם זה אפשרות הולמת לנקמה. פגיעה מבודדת בגוף או ברכוש — מה טעם בה, כתגובה על שואת יהדות אירופה? האם בזאת אפשר להקים מתים לתחייה, או להאדיר את כבוד עם ישראל?

נקודת הכובד של הספר היא לא העימות

טים הללו, הוא העתיד הנורא, שעדיין אינו ידוע לגיבורי הספר, אך הוא ידוע לנו, לקוראים. שכן בית לוי עומד על סף הכליון; ויחד אתו, כך מאמינה הסופרת, וכך מאמינים גם אנו, עומדים להתמוטט כל הערכים האמיתיים של גרמניה עצמה. סיומו של הספר בימים הראשונים אחר עליית היטלר לשלטון אבסולוטי; כלומר, עדיין לא הגיע הסיוט אל שיאו. יש מאסרים בודדים פה ושם, כמה אנשים ישרי־דרך וחוקי־אופי נעלמים, יש מעשי התעללות בודדים, שהם חיוורים לגבי העתיד להתרחש. יחד עם זאת יש כאן כבר מאימת הסוף. רומאן זה, שהוא כביכול ריאליסטי, שזור פרטים סמליים רבים. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא הופעתו הרשמית הראשונה של אמיל רפקה בבית לוי. בדיקו לפני בואו של אמיל שובר היינץ בשגגה אריה עשוי חרסינה. האריה היה מורשת מאותם ימים, בהם הוכרחו יהודים לקנות כלי חרסינה בסכום קצוב, אם ביקשו להתחתן. בעצם לא היה מעשהו של היינץ מקרי כל כך: הוא היה שקוע בהרהורים, ולרגע חולף נדמה היה לו, כי הוא רואה את עור־הדין, הנאצי בהשקפה תיו, לשירותיו נזקק בית לוי האציל בצוק העיתים; ובדמיונו שמע היינץ מפני עור־דין זה את גזירת החרסינה. האב, ארתור לוי, ינק את השקפותיו מן המחשבה הליברלית של המאה התשע עשרה. על כן הוא מגיב על שבירת האריה במילים הבאות: "אריה זה, אף־על־פי שלא היה מחפצי האמנות, מכל מקום סמל היה על מדפי, — כמה דורות, כמה תמורות מפרידים בינינו ובין אותו דור שסבל מגזרות של איחולת..." ברגע זה מופיע אמיל רפקה בפתח הדלת. ארתור לוי עדיין מאמין, כי הימים החשוכים חלפו לבלי שוב — ואילו אנו, בשעת קריאה, יודעים ויודעים כי בואו של אמיל רפקה מבשר את בואם של ימים חשוכים פי כמה מימים אלה שמר לוי הזכרים בדבריו; לפי שעה מופיע אמיל רפקה במקום זה אך ורק כמחזרה של אדית, אך לא רחוק הזמן בו יופיעו הוא וחבריו בבתי יהודים למסרת ביקורים שונים לגמרי. עלייתו של היטלר לשלטון אמנם משכנעת את בני משפחת לוי שאין להם עוד מקום בגרמניה. אולם הסופרת לא הקלה על עצמה ולא נתפתתה לפתרונות קלים. המשפחה הפאטריציאלית אינה מאמצת לעצמה בין־לילה דיעות ציוניות. בני לוי אינם עולים כולם ארצה ברננה, כשאגלי טל על תלתליהם.

לשאל ולא לקבל תשובות. לא להיות פה בכלל, לא לראות, לא לשמוע, לא לזכור, לא לשפוט. אלישע (גיבור הספר) אינו מתכוון לחרוץ גור־דין מוסרי. למעשה, הוא בוש בתגובת עצמו, אלא שאינו מצליח להתגבר על הרתייה שלו. הוא בורח מן המקום, אך הוזכרן רודף אחריו. אמנם, יש חיילים ארצישראלים השונים לגמרי מאלישע הרג־שן, הצעיר, חסר הניסיון. הנה תמרי, העסקן הנמרץ, היודע לארגן את הכל במחנה המעבר; הוא פעלתן וחרוץ, ואין לו זמן ללבטים כמו אלה של אלישע. וישנו זונג־שיין, השקט, המנומס, התרבותי, היודע למצוא מסילות לליבות הפליטים, והרואה עין בעין את החזון ההיסטורי הגדול שמ־אחורי כל שביר האדם הללו. אלישע קרוק הסותרים; הוא אינו חדל להתלבט ולהתער־נות; אך אין כל ספק בדבר, שהוא יחזור למושבה הארצישראלית אחר משיצא ממנה. תחנת־ביניים ראשית בדרכם של הפליטים שימש בית־החולים רוטשילד בווינה, עיר הוואלסים והקפה בקצפת. פליטי השואה, באותם ימים, ודאי לא כיוונו ליבם למנגינות הוואלס. והמדריכים, אשר נשלחו מישראל כדי לארגן ולכוון את זרם העלייה, אף הם, יש להניח, לא היו פנויים למחשבות מסוג זה. בין המדריכים הללו, הצעירים ברובם, אשר נזרקו ישר מן ההווי הארצישראלי לכוור המצרף של אנשים אשר חזרו זה עתה מן הגהינזום, היה המשורר חיים גורי; והוא ששמר למעננו משהו מאותה וינה, שלא היתה עיר חלומותיהם של רוק־די־הוואלס, אלא עיר הזויותיהם הטרופות של אנשים רצוצים ושבירי אדם, ששהו בה ככתחנת־מעבר. חיים גורי (עד לאותו פרק זמן — „משורר הפלמ״ח“) נתן ביטוי לנושא, שכה העסיקו, בשלוש צורות ספרותיות שונות: רשימות פרוזה עיתונאיות, שירים ורומאן. שמו של הרומאן כביכול אינו מעיד על תכנו — „עיסקת השוקולד“. עיסקת השוקולד, יש להוסיף כאן, לא היתה ולא נבראה. היא קיימת רק בדמיונו של רובי, הוא ראובן קראוס, הפליט חסר־הכל, ההוזה הזוית על עושר, הצלחה בעסקים, אהבת נשים ומש־פחה. הספר כולו מתרחק באותו שטח הפקר שבין דמיון למציאות, שכל כך קשה להג־דיר. המעשים המתוארים, בחלקם מתרחשים באמת, ובחלקם אינם מתרחשים אלא בדמ־יונם של שני הגיבורים, רובי ומורדי, הוא מרדכי גויברג. למעשה, ההוזה, מדמיון

עם הגרמנים, שלא נתגשם, אלא המיפגש עם שרדי היהודים. חיילים ארצישראליים מן הבריגאדה, שגויסו בסתר על־ידי המוס־דות בארץ למטרה זו, הם המארגנים את העליה (שהוגדרה על־ידי השלטונות כ„א־ליגאלית“). גם למשימה זו של אנשי הבר־יגאדה מבקשים הבריטים להפריע, אך את הסכר שנוסף על־ידי נהר האנשים הזורם דרומה, שוב אין ביכולתם לסתום. ראשון הניצולים, המגיע אל הגדוד העברי, אומר לחיילים הארצישראלים:

נשלחתי בשביל לשאול אתכם מה עלינו לעשות עכשיו, אנחנו, השרידים. עכשיו אני יודע מה תשובתכם. אנחנו נקום ונצא לדרך. אליכם. אחינו מחכים לנו על הגבול. ...להתראות, אנחנו נגיע.

אין ברטוב מתעלם מן האספקטים השונים והסבוכים שבמיפגש עם הניצולים. לא כל הפגישות מלוות רטט שבלב והתרוממות הרוח. גיבור הספר, חייל ארצישראלי צעיר המספר את הדברים בגוף ראשון, מתאר את ביקורו בתחנת־המעבר למוברחים. אם לפני כן רגש הגיבור (יחד עם חבריו) לפגישה עם ראשוני הניצולים, הרי המון האדם הלבוש בלואים, המונח והחולה, מעורר דחייה במראהו — ואפילו מתבייש הגיבור להודות בפני עצמו על דחיה זו:

חורתי אל המקום שעמדתי בו תחילה, מופרש מחיכוכם של הרבים. עמדתי מן הצד, קולט את המראות הנצרכים לתוכי בזה אחר זה, רואה ולא מרגיש. לחשתי אל לבי שאלה האנשים שבהם היינו מדברים כל השנים, אבל זרות גוראה סגרה אותי מהם כחיל מחושמל. היו שם בחורים צעירים שבאו מן המזרח, והם נראו כאנשים מן היישוב. אבל גם הם היו אחרים, ואפילו החיילים שלנו נראו עכשיו מגושלים מחזותם המוכרת.

שיא הסיוט של השהייה בבית העולים היא השיחה המתפתחת בין הגיבור לבין צעיר אחד, המבקש לגלות קרובי משפחה בארצישראל הרחוקה. מתברר, שבאמת יית־כן כי יש איזו קירבת משפחה מרוחקת מאוד בין הגיבור והפליט. עד שהשניים שמחים על תגלית בלתי צפויה זו, מתברר עוד עניין נוסף: הבחור הצליח להישאר בחיים בשל עבודתו בקרימאטוריום של אושוויץ. ידיעה זו מעבירה לחלה בצעיר הארצישראלי:

יותר מכל נתמלאתי פחד מפני השייכות. יותר מן החלחלה. יותר מן המיאוס. רק למהר ולברוח מכאן, לא לזכור את הברגש הקפצני הזה. ...לא

אורטי: רובי כלל לא הציל ילדה קטנה מן הקומה העליונה של בית אחוז להבות. אולם השאלה המוסרית כשלעצמה אינה תיאורטית כלל וכלל. והסופר עצמו מכריע בזכות השקפתו של מורדי; הרי נרמז לנו, שרובי אינו מזנע על-ידי נימוקים נאצלים, כי אם מחפש דרך לפירסום ולהצלחה.

מעניין כאן להוסיף תיאור של מדריך ארצישראלי, הבא לפגוש ניצולים, לאמנם ולהביאם ארצה, תיאור שנכתב לא על-ידי בן הארץ, אלא על-ידי בן-הגולה; והוא רואה בהכרח את הארצישראלים בעיניים אחרות. בספרו "אשמים" מספר שמאי גולן על כמה צעירים וצעירות ועל מדריכיהם הקשיש יותר, כולם פליטי השואה. מפולין שלאחר המלחמה הם מוברחים מעבר לגבול, לצרפת. המשך דרכם — בספינת מעפילים רעועה, שלא נתמזל לה מזל; הבריטים לוכדים אותה, והמעפילים נשלחים מייד לקפריסין. הציר עליו סובב הספר הוא המיפגש בין קבוצת בני הנוער, פליטי השואה, לבין הצעיר הארצישראלי, אמנון, החייב להביאם ארצה. עדים אנו להתנגשות בלתי נמנעת בין המדריך הקשיש, שץ, לבין אמנון, השליח הצעיר. שץ, כמוהו כחניכיו, הוא פליט. בנעוריו נתפס לרעיון הציונות והיה חבר בתנועת נוער. בזמן המלחמה הצטרף לפארטיזאנים והצטיין בכוח עמידה ובאומץ לב. אשתו ובנו נספו בשואה. שץ הוא שקיבץ את הצעירים והכינים לקראת העלייה ארצה. עתה שץ הוא אדם עייף ומקריח. אמנון, השליח הצעיר, אינו עולה בקנה אחד עם תקוותיו וציפיותיו של שץ. כאשר רואה שץ לראשונה את אמנון, בחור צעיר, שזוף, קל רגלים, לובש מכנסי חאקי קצרות ונועל סנדלים, ובידיו חבל קפיצה, מעליו הוא מנתר בכל שעה מתאימה ובלתי מתאימה — עולה בו חימה על שכן עשו לו, על שהרכיבו אחד כגון זה אלוף לראשו. שץ קיווה שימצא במקום אדם בן-גילו, מצוי ובקי בתולדות התנועה, מסור לרעיון ה- ציוני. והנה לפני עיניו אלוף-ספורט צעיר, המלמד את חניכיו לא ציונות, כי אם — קפא"פ. הצעירים, חניכיו של שץ, חושבים אחרת. בעיניהם מעלה היא להיות צעיר. הם מעריכים את כושרו הגופני של אמנון, ששץ, מפאת עומס עברו, זכרונותיו ושנותיו שוב אינו מסוגל להתחרות בו.

אמנון מנתר על חבל יחד עם חניכיו. הוא עורך תרגילים שונים ואימונים. אבל הוא אינו יכול לדבר אתם. הוא שולט בעב-

הדמיונות, הוא רובי. מורדי, שנפש משורר לו, אין בכוחו להתגבר על המציאות בדרך ההזייה, והוא נמלט לזרועות המוות.

הספר אינו בנוי על רצף אירועים סבירים. אין גם חשיבות רבה לאיבחון, מהי בדיוק המציאות ומהי ההזייה. הסופר בעצמו מבקש לתת בידנו מפתח חלקי למה שאירע ולמה שלא אירע, על-ידי שימוש בזמנים דקדוקיים שונים. אולם אופייני הוא, שכותרת הספר נלקחה דווקא מתוך אחת הפרשיות הדמיוניות. רובי הוא איש-עסקים מצליח, המנצל את חולשות הזולת, רק בהזיותיו. קטעיו האחרונים של הספר מבהירים לנו זאת מעבר לכל ספק. רובי מתכנן את המציבה, אותה יעמיד על קבר חברו מורדי, "עמוד שחם רם, מפואר ואפל וחקוק זהב". שורה לאחר מכן אנו קוראים כיצד נראה רובי לעין האנשים: "אחרוני הנוטשים את בית העולם ראו עם רדת הערב איש כורע על ברכיו ובוכה וממשיך לבכות, מקנח את פניו שטופות הדמע בשרוולו הקרוע, ונרדם לבסוף". השרוול הקרוע הוא פרט המעיד על מצב תלבושתו ועל הופעתו הכללית של האיש. ואותה כריעה ליד הקבר והבכי הנורא שונים מאוד מן ההתנהגות הבוטחת, הקשור זה כמעט, אותה מאמץ לו רובי בחלומותיו. הספר בנוי, כאמור, על עירבוב התחומים שבין דמיון למציאות. אין הדברים מפורשים ומדוריקים. למעשה אף שם העיר, בה מרחש המעשה, אינו מופיע כלל בספר. אין גם אינדיקציה מדויקת לגבי הזמן. כן לא מוזכרת השואה במפורש. ממילא אין כאן סיפור עובדתי ומותחם. מחשבותיהם של הגיבורים חשובות לא פחות ממעשיהם, — ואולי אף יותר. הנה, למשל, סיפור השריפה הגדולה. רובי מדמיין לעצמו מעשה-גבורה נפלא: הוא מציל ילדה קטנה מן הקומה החמישית בבניין העולה באש. מעשה-גבורה נאה זה חייב גם לשאה, בסופו של דבר, תוצאות מעשיות, כלומר, רווחים כספיים. רובי משוחח על המעשה עם ידידו מורדי. ייתכן שאינו משוחח אלא עם עצמו ומדמיין את תשובות ריעו המת. והנה מורדי פוסל, מבחינה מוסרית, את מעשה ההצלה. מדוע? ניצולי השואה אסור להם להראות רגשות אנושיים כלפי העולם שהיה אדיש. לפני שנים מעטות בלבד איש לא נע ולא זע להציל רבבות ומיליונים משריפה; וכיצד זה מתיימר עתה אחד מאלה שניצלו בדרך מקרה, להפגין מעשה גבורה ורוחב לב? הוויכוח שבין רובי למורדי אינו אלא תי-

הוא עומד למות כתוצאה מאותה פציעה. הוא הגיע לסדום כדי להתחקות על עברו של אביו, אשר עבד בשנות השלושים כמהנדס במפעל האשלג של סדום. כן מעניין אותו עברו של אדם אחר, שאביו הירבה לכתוב עליו במכתביו הביתה, לגרמניה: יוהנס שמידט, יליד וילהלמה, ספק חקלאי ואיש-עסקים, ספק חוקר הערבה, ספק מרגל לטובת גרמניה. בחיפוש כל הפרטים האפשריים בתולדות האנשים הללו מקווה קארל לחשוף אף את שורשי נשמתו שלו ולמצוא גאולה לעצמו. למעשה, נהנה קארל מן הייסורים שהוא מסב לעצמו ולזולתו בחיטוטיו, בוידוייו ובעינויו התמידי שהוא שרוי בו. לפעמים מתעורר ספק בכנותו ובכוונתו תיו. הוא מחפש את העבר בצרור המכתבים של אביו, שנותר בידו; אך לעיתים מתעורר הרשם, כי הוא מסלף במכוון את דמות אביו ומטשטש פרטים ואירועים מסויימים. הדמות הקטבית לדמותו של קארל היא דמות הסגן הישראלי, צבי, שאף עליו רובצת אשמה מסויימת מן העבר, בגללה הוא נידון לגלות זמנית בסדום. צבי עצמו נחרד לרגע, כאשר שרה, האמריקאית המתוסכלת, קושרת בשיתחה קשר סמוי בינו לבין הגרמני. בהתפרצות מזוהה של הרגשת אשמה עצמית, קולקטיבית, ורחמים עצמיים, מבקש הגרמני מצבי הישראלי לירות בו ולגמור את החשבון. צבי מסרב. אבל נימוקי הסירוב תמוהים במקצת:

אני נולדתי כאן בארץ. עובדה. ומה שקרה עם היהודים, לדעתי, באופן אנושי כללי, איך לומר... מצער מאוד, עובדה — הייתי מצטער על כל עם שכך קרה לו. אבל, מה אני יכול לעשות — אני לא חש אליהם שום קרבה באופן אישי. תאמין לי. המשפחה שלנו עלתה לארץ לפני שנים רבות. איש מאתנו לא נרצח שם. מדוע הוא משתוקק שאהרוג אותו? מי שהיה באירופה — טוב, אני בהחלט מבין אותו. אבל אני, ואבא שלי, ואבא שלו — כבר נולדנו כאן במזרח. אני מרגיש עצמי חלק מן האזור הזה, ושום שייכות לעם היהודי. תגיד לי — מה הוא רוצה ממני? מה זה נוגע לי?

כלומר, צבי לא רוצה לירות בקארל, לא משום שהריגת אדם סתם אינו יכולה בשום פנים ואופן למחוק את זכר השואה וכל הכרוך בה — אלא משום שכל העניין, פשוט, אינו נוגע לו. וקארל צועק את תשובתו: „אבל לי זה נוגע! זאת נשארה הבעיה שלי!“ אך בעצם אין זה נכון, שבעיית השואה, היהודים והגרמנים אינה

רית, ערבית ומעט אנגלית. אינו יודע פול-נית ואינו יודע יידיש. שץ חייב לתרגם את דבריו להנכים. ולא זו בלבד, אלא שגם בעברית אינו קל דיבור. ההתנגשות בין שץ ואמנון היא בלתי נמנעת. יש שהיא מתבטאת בחצאי מילים, במעשים קטנים של יום-יום, ויש גם שהשניים מגיעים לידי ויכוח עקרוני. אמנון משמיע את הטענה הרגילה של בני-הארץ: מדוע הלכו יהודי הגולה כשיות לשחיטה. מדוע לא גילו התנגדות. מדוע לא נלחמו. הוא מושך הקבלות בין יהודי-אירופה לבין היישוב הארצישראלי — וההקבלה, למותר לומר, אינה לטובתם של הראשונים. בוויכוח מצליח שץ להתגבר על אמנון, שהוא עילג שפה; המעניין הוא, שבעצם היה שץ רוצה להפסיד בוויכוח ולקבל עליו מרותה של ארצישראל ללא כל הסתייגויות.

יש להדגיש כאן, כי אמנון אינו הצבר הסטריאוטיפי, בעל הקליפה הנוקשה ולב הזהב, הגיבור העשוי ללא חת. יש לו בעיות משלו, ויש לו גם רגעים של חולשה, בהם הוא מפקפק בנכונות שליחותו. רגעים אלה הולכים ומתרבים, כאשר מתקרבת ספינת המעפילים לחופי הארץ, ובאופן מתחילות להסתמן הצלליות המאיימות של אניות המלחמה הבריטיות. אמנון מתמלא רחמים על העולים הרבים, שאינו מכיר אותם, ועל המעטים, אותם הספיק להכיר ולהדריך. גם הרהור של כפירה מתגנב לליבו: מה ערך יהיה לכל תרגילי הקפא"פ ברגע העימות עם חיילי המשחתות, המזויינים היטב? בהמשך הדברים מתעוררת נקודה, שאינה נעימה ביותר: אמנון נעלם, לפני שהאנגלים מורידים את המעפילים בכוח מן הספינה, ומעבירים אותם לאניית הגירוש, המפליגה לקפריסין. על אמנון מוטלים עוד תפקידים, בארץ. על כן נמצאו דרכים לדאוג לשלומם. ואילו על המעפילים מוטל יהיה התפקיד למצות את כוס הייסורים עד תומה.

ספרו החדש של אהוד בן עזר, „אנשי סדום“, נוגע בנושא יחסיו עם הגרמנים מזווית ראייה חדשה. הוא מעורר את פרשת היישובים הגרמניים בארץ, אשר נוסדו במחצית השניה של המאה התשע-עשרה ונתחסלו עם פרוץ מלחמת-העולם השניה. העלילה של „אנשי סדום“ מתרחשת בהווה, אך יש בה אשלכות רבות לאחור. אחת הדמויות המרכזיות שבספר הוא קארל פון אברלה, גרמני כבן שלושים וחמש, אשר הספיק עוד להילחם ולהיפצע במלחמה. עתה

נוגעת לו לצבי. נכון יותר יהיה לומר, שהוא בוש בכל הפרשה הזאת. לא נעים לו. הוא סבור שיהודי הגולה היו פחדנים, מוגי לב, ומותם מעורר בו סלידה יותר מאשר השתתפות. את תשובתו של הסופר עצמו לטענות צבי, דומה שאפשר למצוא בדבריו של פסח הקשיש, שהוא, אגב, הדמות הסימפאטית היחידה בכל התערובת האנושית המופיעה בספר. פסח מספר לשרה על אחת המערות במדבר יהודה, שם נתגלו שלדים של נשות הלוחמים וילדיהם מזמן המרד נגד הרומאים. וכך אומר פסח על אותם קרבות עתיקי יומין:

אבל לאחר מאות שנים לא העזתם של הגברים עשתה את הרושם העז מכל, אלא גבורת הנשים, אותו סבל, אותו כוח שבחולשה, עד הקץ, לא להתהיר, לא להתאבד, לשמור על גחלת החיים, בכל מחיר, כל זמן שאפשר. לא הגבורה שבכוח אלא הכוח שבחולשה. כך, אולי, גם הלכו לתאי הגאז באושביץ.

מעניינים הם הקטעים על יישובי הגרמנים בארץ, פרשה אשר משום־מה לא זכתה להתעניינות עד השנים האחרונות. אותן מושבות חקלאיות, שנוסדו על־ידי אנשים בעלי חזון דתי, מונעים על־ידי אידיאולוגיה נעלה, שימשו בשנות השלושים חממות לרעיון הנאצי ומרכזי ריגול גרמניים. כדאי וכדאי לזכור בהקשר זה, כי אבות הרעיון היהודי־הלאומי המתחדש בטוחים היו, שה־שנאה ליהודים נובעת אך ורק מהיותם אחרים, בניבלי ארץ, נעים ונדים בעולם בלי שורשים במולדת משלהם. וגם העלו את הסברה, כי אחד הגורמים המשניאים את היהודי על הגוי הוא דבר היותו, לרוב, סוחר, ולא עובד־אדמה, — גם אם חלוקת

בפני האנטישמיות. באחד הדפים האחרונים של ספרם של יונת ואלכסנדר סנד, „בין המתים ובין החיים“, מסופרת אפיוודה קצרה: גיבורת הספר, ז'ניה, שעברה את נוראות גיטו וארשה, נוסעת ברכבת ישראלית אל ביתה שבמשק. עברו רק שנים מעטות מאז הסיוט. והנה היא שומעת כי אחד הנוסעים, קצין צבא ישראלי, לא צעיר, מצטער בקול על שאין הוא יכול לפלרטט עם איוו נערה צעירה שבין הנוסעים; „הלוואי ולפני עשר שנים אנו עכשיו“, הוא אומר בצחוק לחברו. ז'ניה מתבוננת בדובר בתדהמה. כלום לא ברור לה, מה עבר על יהודים, אולי על בני משפחתה, לפני עשר שנים? האם מי שלא היה שם אינו מסוגל להבין? הספרות הישראלית היא הוכחה לכך, שרבים מבין אלה שלא היו שם, מסוגלים להבין. העם היהודי הוא עם עתיק יומין, ועברו ממשיך לחיות בתוך ההווה.